

HADİS USÛLÜNDE CÂMÎ' KAVRAMININ TANIMI, SORUNLARI VE YENİ BİR TANIM ÖNERİSİ*

Bilge KILIÇ*

Öz

Bu makale, erken dönemde telif edilen bazı hadis kaynaklarının adı olarak kullanılan *Câmi'* sözcüğünün kavramsal sorunlarını ele almaktadır. Bu sözcük Mütakaddimîn ve Mutaahhirun Dönemlerinde sıklıkla kullanılmasına karşılık bir kavram olarak tanımlanmamıştır. Yapılan tanımlar son birkaç asırda ortaya çıkmış ve Abdülazîz ed-Dihlevî'nin (ö. 1239/1824) *el- 'Ucâletü'n-Nâfi 'a* adlı eserinde yaptığı tanım ile yaygınlaşmıştır. Abdülazîz ed-Dihlevî'ye ait olduğunu tespit ettiğimiz ve Çağdaş Dönemde genel kabul gören bu tanımın en belirgin özelliği *Câmi'* kavramı ile karşılanacak bir hadis kaynağının; âkaid, ahkâm, rikâk, yeme, içme, sefer, kıyam, ku'ûd âdâbı, tefsîr, tarih, siyer, fiten, menâkıb ve mesâlib gibi sekiz ana kitâbı ihtiva etmesinin gerekliliğidir. Abdülazîz ed-Dihlevî'nin yaptığı bu tanım yani sekiz ana konunun mutlaka işlenmiş olması şartı kendisinden önceki asırlarda herhangi bir karşılığa ve referansa sahip değildir. Çalışmada söz konusu tanımın eserlerle uyumlu olmadığını gösterdiğimiz gibi *Câmi'* kavramı için yeni bir tanım önerisinde de bulunduk. Tanımımız “cins”, “tür/nev” ve “cüz/tekil” olmak üzere üç karşılığa sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Hadis Edebiyatı, *Câmi'*, Cins, Tür/Nev', Cüz.

Definition of Jami' Concept, Its Problems and Suggestion for a New Definition in Hadith Methodology

Abstract

This article deals with the conceptual problems of the word Jami', which is used as the name of some hadith sources that were copyrighted in the early period. Although this word is frequently used in the periods of Mutaqaddimin (Former Scholars) and Mutaakhhirin (Following Scholars), it has not been defined as a concept. The definitions made have emerged in the last few centuries and have become widespread with the definition made by Abdulaziz ed-Dihlevi (d. 1239/1824) in his work called Ujalah al Nafiah. The most distinctive feature of this definition, which we have identified as belonging to Abdulaziz ed-Dihlevi and which is generally

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

* Bu makale, 2021 tarihinde Dicle Üniversitesi SBE'de hazırlanan “*Hadis Edebiyatında Câmi' türü Kaynaklar ve Câmi' Kavramının Sorunları (Hicri I-IV. asır)*” adlı doktora çalışmamızdan derlenmiştir.

*Dr. MEB, bilgetes@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9569-6570>

accepted in the contemporary period, is that of a hadith source that will be met with the concept of Jami'; It is the necessity of it to contain eight main books such as aqa'id, ahkam, ruqaq, eating, drinking, expedition, manners of stand-up and sitting, tafsîr of Quran, history, sirah, fitan, menaqib and mathalib. This definition made by Abdulaziz ed-Dihlevi, that is, the requirement that eight main subjects must be covered, did not have any equivalent and reference in the previous centuries. In this study, we have shown that the definition in question is not compatible with the works, and we also proposed a new definition for the concept of Jami'. Our definition has three equivalents: "Genus", "Specy" and "A Particular Individual".

Keywords: Jami', Hadith Literature, Genus, Specy, A Particular Individual.

GİRİŞ

Günümüzde genel kabul gören ve birçok Hadis Usûlü eserinde¹ yer alan *Câmi'* kavramının tanımı Mütেকaddimûn ve Mütעהhirûn Dönemlerinde yapılmamıştır. O dönemlerde *Câmi'* sözcüğü tanımlanmadan yaygın bir şekilde bazı hadis eserleri için kullanılmıştır. *Câmi'* sözcüğünün kavramsallaşması son birkaç asırda gerçekleşmiştir. Ancak bu süreçte *Câmi'* kavramı tam bir kavram kargaşasına maruz kalmıştır. Bu karışıklık günümüz itibarıyla hem ülkemizde hem de Arap dünyasında halen devam etmektedir. Bu itibarla makale, bu karmaşanın kaynaklarını ve doğru bir *Câmi'* tanımının nasıl olması gerektiğini ele almaktadır.

Câmi' türü kaynakların ayrı ayrı araştırılıp ancak bir bütün olarak araştırmalara konu edilmemesi ve *Câmi'* kavramıyla ilgili daha önce yapılmış bir çalışmanın olmaması ele alacağımız konunun önemini artırmaktadır. Çalışmada, *Câmi'* kavramının *Hadis* ilmi için yeterince uygun bir usûl-metot olup olmadığı sorununa yoğunlaşılacaktır. İmkan ölçüsünde, erken dönem *Câmi'* türü eserler, *Câmi'* kavramı ve *Câmi'* kavramının problemleri incelenecektir. "Kavram" ve "Tanım", Mantık ilminin konusu olduğu için çalışmada Mantık ilmine müracaat edilecektir. Bu itibarla *Câmi'* kavramı ile ilgili olarak tespit edilen sorunlar ve çözüm önerileri Mantık ilmî çerçevesinde ele alınacaktır. En nihayetinde ise yeni bir *Câmi'* tanımı denemesi yapılacaktır.

1. *Câmi'* Sözcüğünün Anlamı ve Muhtelif Manalarda Kullanımı

"جمع" "C-m-'a" kökünün ismi fail veznindeki karşılığı olan *Câmi'*; aynı cinsten bazı varlıkları birtakım gayelerle toplayan, bunların birlik ve beraberliklerini bozmadan bir arada tutan, farklı görüşlere sahip kişilerin arasını bularak düzelter ve

¹Hadis Usûlü ifadesi daha çok son dönemlerde Ulûmu'l-Hadis ile ilgili bilgileri ihtiva eden eserlere verilmiştir. Bu ifadenin erken dönemde telif edilen eserlerin ismi olarak kullanılmadığının farkındayız. Günümüzdeki yaygın kullanım nedeniyle erken dönemde Ulûmu'l-Hadis ile ilgili bilgileri toplayan eserler için Hadis Usûlü eserleri ifadesini kullandık.

birbirleriyle anlaşmaya varmalarını sağlayan, kelâmdan gereksiz hususları çıkaran, iyi meziyetleri kendinde toplayan, bir insana muvafakat eden, aklına koyduğunu gerçekleştiren, birçok ilimde söz sahibi olacak derecede şümüllü ve derin ilmi olan ve karnında çocuk taşıyan canlıya denir.² Ayrıca bu sözcük farklı konuları içeren yazılı bir evrakı belli bir tutarlılık oluşturacak şekilde bir kitapta toplayan müellif, mücellid, mürettip anlamına da gelmektedir. “Câmi” sözcüğünün çoğulu “Cevâmi” “جوامع” dir.³

Câmi' sözcüğünün tarihi gelişimine baktığımızda çok çeşitli kullanımlarının olduğu görülür. Mevzu edildiği yere göre ağırlıklı olarak “derleme, ihtiva etme, kapsama, toplama, bir araya getirme” anlamlarında kullanılmıştır. Örneğin; insanların bir araya gelerek topluca namaz kıldıkları ibadethanelere Câmi' isminin verilmesi,⁴ Hz. Peygamber'in veciz sözlerine ve belâgatına “Cevâmi'u'l-kelim” veya “Câmi'u'l-kelim” denilmesi gibi.⁵ Câmi' sözcüğü “Arap Dili ve Belâgatı”, “Tefsîr”, “Kırâat”, “Fıkıh”, “Kelâm”, “Mantık”, “Tasavvuf”, “Tıp”, “Siyaset”, “Matematik”, “Biyografi”, “Coğrafya”, “Felsefe” gibi çeşitli ilmi disiplinlerin literatürlerinde de “eser” ismi olarak kullanılmıştır. İsâ b. Ömer es-Sekafi (ö. 149/766) “Kitâbu'l-câmi” (Arap Dili ve Belâgatı),⁶ Hüseyin b. Muhârak (ö. 194/810) “Kitâbu câmi'i'l-ilim” (Kelâm),⁷ el-Hasen

²Câmi' olarak ifade edilen kişiler için bk. Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. M. Abdülkadir el-Arnâvût (İstanbul: Entegre mat, 2010), 3/374; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Mektebetü'l-kevsir, 1415), 1/333; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-hancı, 1421/2001), 7/439; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicavi (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1382/1963), 4/279.

³Ebû'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Dâru Sadır), 8/53-60; Ebû Muhammed Cemâleddîn el-İsnevî, *Metâliü'd-dekâik*, thk. Nasreddîn Ferîd Muhammed Vâsıl (Kahire: Dârü's-şürûk, 2007), 1/199; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve's-sihâhi'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrût: Dâru'l-ilm li'l-melâyin, 1990), 3/1198-1200; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvudî (Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1430/2009), 201-202; İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 81; Talat Koçyiğit, *Hadis İstilahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1980), 66; Yusuf, Alemdar, “Kıraatlerin Oluşumu Bağlamında Kur'an'ın Cem'i Konusuna Yeni(den) Bir Bakış”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2003), 221. Batı dilinde “Câmi” sözcüğü; universal, unifying, general book, concision, gathering, collector universal, unificateur, livre general, concision, rassembleur ve collecteur ifadeleri ile karşılanmaktadır. Bk. Muhammed Alî et-Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahruc, (Beyrût: Mektebetü Lübnan, 1996), 545.

⁴Câmi' sözcüğü, ilk dönemlerde sadece Cum'a namazı kılınan büyük mescidler için “el-Mescidü'l-câmi” (cemaati toplayan mescid) tamlamasıyla kullanılmıştır. Taberânî'nin kaydettiği bir rivayette “el-Mescidü'l-câmi” tabirini bizzat Hz. Peygamber kullanmıştır. Bk. Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târik b. İvâdullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseyinî (Kahire Dâru'l-haremeyn, 1415/1995), 1/61.

⁵Koçyiğit, *Hadis İstilahı*, 66; Ali Yardım, *Hadis II* (İstanbul: DamlaYay., 2017), 80; M. Yaşar Kandemir, “Cevâmi'u'l-kelim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1993), 7/440.

⁶Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (b.y.: ts.) 47; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), 1/576. Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), 8/29.

⁷en-Nedîm, *el-Fihrist*, 243.

b. Sâlih el-Hemedânî (ö. 168/784-85) “*Kitâbu’l-câmi‘ fi’l-fıkh*” (*Fıkıh*),⁸ et-Taberî (ö. 310/923) “*Câmi’u’l-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân*” (*Tefsir*),⁹ el-Kindî (ö. 252/866 [?]) “*Kitâbu risâlet fi âmeli â’let mâhrecetî’l-cevâmi‘*” (*Mantık*),¹⁰ Yakûb el-Hadramî (ö. 205/821) “*el-Câmi‘ fi ihtilâf vucûh el-Kur’ân*” (*Kırâat*),¹¹ Ebû Bekr Muhammed b. Zekerîyyâ er-Râzî (ö. 313/925) “*el-Câmi‘ fi’l-tıb*” (*Tıp*),¹² Ebû Saîd el-İstahrî’nin (ö. 328/940) “*el-Câmi‘ fi’l-hisâb*” (*Matematik*)¹³ adlı eserlerini bu çerçevede zikredebiliriz. İslami ilimler literatüründe bu kadar yaygın bir karşılığa sahip olan *Câmi‘* sözcüğü, Hadis ilminde de bazı eserlerin ismi olarak kullanılmıştır.

2. Kaynaklarda Câmi‘ Olarak Tavsif Edilen Eserler ve Özellikleri

Adları “*Sünen*”, “*Musannef*”, “*Câmi‘*”, “*Müsned*”, “*Muvatta*” olan eserler kaynaklarda *Câmi‘* olarak tavsif edilmişlerdir.¹⁴ Ma‘mer b. Râşid (ö. 153/770) “*el-Câmi‘*”, Mâlik b. Enes (ö. 179/795) “*el-Muvatta*”, Rebi‘ b. Habîb (ö. 180/796 [?]) “*el-Müsned*”, Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) “*el-Câmi‘ fi’l-hadis*”, Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27) “*el-Musannef*”, İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) “*el-Musannef*”, Dârimî (ö. 255/869) “*es-Sünen*”, Buhârî (ö. 256/870) “*el-Câmi‘u’s-sahîh*”, Müslim b. el-Haccac (ö. 261/875) “*es-Sahîh*”, Tirmizî (ö. 279/892) “*el-Câmi‘*”, İbn Huzeyme (ö. 311/924) “*es-Sahîh*”, İbn Hibbân’ın (ö. 354/965) “*es-Sahîh*” adlı eserlerini bu kapsamda ifade edebiliriz.¹⁵ Muhtevaları itibarıyla söz konusu eserler konularına göre yazılmışlardır. Konuların eser içinde yerleştirilmesi, istisnaları var olmakla beraber ekseriyetle “*tümdengelim*” yöntemiyle yani kitâb, bâb ve rivayet şeklinde olmuştur. Bu eserlerde yer alan rivayetler büyük oranda isnâdlı olarak verilmiştir. Merfû, Mevku‘ ve Maktû rivayetler ağırlıklı olmakla birlikte kimi eserlerde müellifin görüşleri, açıklamaları vs. yer almıştır. Kısaca ortak yönlerine işaret ettiğimiz eserlerin pek çok farklılıkları da söz konusudur. İlk başta isimlendirilmeleri farklıdır. Bir örnek verecek olursak Dârimî’nin

⁸Babanzade İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hedîyyetü’l-ârifîn* (Beyrût: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1951), 1/265; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 227; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, (Beyrût: Dâru’l-ilm li’l-melâyin, 2002), 2/193.

⁹M. Fuad Sezgin, *Târîhü’t-türâsi’l-arabî*, (Riyad: 1411/1991), 2/166; Ziyab b. Sa’d Al-i Hamdân el-Gâmidî, *el-Menhecü’l-ilim* (b.y.: 1429/2008), 71.

¹⁰İsmail Paşa, *Hedîyyetü’l-ârifîn*, 2/538; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 316.

¹¹İsmail Paşa, *Hedîyyetü’l-ârifîn*, 2/536; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin*, 13/243.

¹²İsmail Paşa, *Hedîyyetü’l-ârifîn*, 2/28.

¹³İsmail Paşa, *Hedîyyetü’l-ârifîn*, 1/269.

¹⁴*Câmi‘* olarak tavsif edilen eserler için “Hadis Usûlü Kaynaklarında Câmi‘ Tanımı” kısmına bakınız.

¹⁵İbnu’s-Salâh Ebû Amr Osmân Abdîrrahmân eş-Şehrezûrî, *Ulûmu’l-hadis*, thk. Nureddin İtr (Beyrût: Dâru’l-fikr), 251; es-Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 596; Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî el-Kârî, *Şerhu şerhi Nuhbeti’l-fiker fi mustalahâti ehli’l-eser*, thk. Heysem Nizar Temîm, Muhammed Nizar Temîm (Beyrût: Dâru’l-Erkam), 356; Muhammed b. İsmâîl el-Emir es-San’ânî, *Tavzîhü’l-efkâr li-meânî tenkîhi’l-enzâr* (Medine: el-Mektebetü’s-selefiyye), 2/15; Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, *Tedvinü’s-sünneti’n-nebeviyye* (Riyad: Dâru’l-hicre, 1417/1996), 248-252; Ebû Zerr Abdülkâdir b. Mustafa b. Abdürrezzâk el-Muhammedî, *Müeyesser fi ilmi tahrici’l-hadisi’l-nebevi* (Anbar: 2010), 232-233; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1996), 43-49; Salahattin Polat vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu* (İstanbul: İfav, 2008), 53-55; Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 266.

*Sünen*¹⁶ olarak meşhur eseri kaynaklarda; “*el-Musannef*”, “*el-Câmi’u’s-sahîh*”,¹⁷ “*el-Müsned*”,¹⁸ “*es-Sahîh*”,¹⁹ “*el-Müsnedü’l-câmi’*”,²⁰ “*el-Câmi’*”²¹ gibi isimlerle de tesmiye edilmiştir. Aynı esere “*Câmi’*”, “*Musannef*”, “*Müsned*” ve “*Sünen*” adlarının verilebilmesi hem farklılığı hem de adı geçen kavramların net bir karşılığının olmadığını göstermektedir.

Eserlerin muhtevalarında yer alan kitâb, bâb ve rivayet tertibinde de farklılıklar söz konusudur. Örneğin; Abdullah b. Vehb’in eserinde rivayetler genellikle “*bâb-hadis*”²² şeklinde sıralanırken, Buhârî’nin eserinde “*kitâb/ebvâb-bâb-hadis*” olarak verilmiştir.²³ Tirmizî’nin eserinde ana bölümler için “*kitâb*” değil “*ebvâb*” ifadesi,²⁴ İbn Huzeyme’nin eserinde ise *kitâb* ve *bâb* başlıklarının dışında *cimâ* başlıkları görülmektedir.²⁵ İbn Hibbân’ın eserindeki tasnîf metodu zikredilen eserlerden tamamen farklı olup “*kısım-nev’-hadis*” şeklindedir.²⁶ İmam Mâlik, Rebî’ b. Habîb, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebû Şeybe ve Dârimî’nin eserlerinde ise rivayetler “*kitâb-bâb-hadis*” olarak sıralanmıştır.²⁷ Ma’mer b. Râşid’in *Câmi’*inde “*kitâb*” veya “*ebvâb*” başlığı kullanılmadan sadece “*bâb*” başlığıyla yetinilmiştir.²⁸ Eserlerin tertibinde görülen bu farklılıklar dışında muhtevalarında da ayrılıklar görülebilmektedir. Örneğin; Ma’mer b. Râşid ve Abdullah b. Vehb’in eserlerinde

¹⁶Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca’fer b. İdrîs el-Hasenî el-Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe* (Beyrût: Dâru’l-beşar-ı islâmîyye, 1414/1993), 26.

¹⁷H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usûlü* (Ankara: Bilay Yay., 2018), 254.

¹⁸İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, 38; Kâsım b. Yusuf et-Tüçbî es-Sebtî, *Bernamecü’t-tüçbî*, thk. Abdülhâfız Mansûr (Tunus/Libya Dâru’l-arabîyye, 1981), 126; Şemsüddîn Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşi, *Bernamecu İbn Câbir el-Vâdiâşi*, thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle (Tunus: Câmi’atu Ümmi’l-Kurâ, 1981/1401), 201.

¹⁹es-Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/189-190.

²⁰Carl Brockelmann, *Târihü’l-edebî’l-arabî*, çev. Abdülhalîm en-Neccâr (Kahire: Dâru’l-maârif, 3/199-200; Arafat Aydın, *Dârimi’nin Peygamber Anlayışı (Sünen’inin Mukaddimesi Çerçevesinde)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 7.

²¹Ziriklî, *el-A’lâm*, 4/95.

²²Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısrî, *el-Câmi’ fi’l-hadis*, thk. Mustafa Hasan Ebû’l-Hayr (Demmâm: Dâru İbni’l-cevzi, 1996/1416).

²³Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh* thk. M. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (Beyrût: Dâru tavki’n-necât, 1422).

²⁴Bk. Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi’ü’l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’ruf (Beyrût: Dâru’l-garbi’l-islâmî, 1996).

²⁵Bk. Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî (Beyrût: el-Mektebü’l-İslâmî, 1400/1980).

²⁶Bk. Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Mehmed Ali Sönmez, Halis Aydemir (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1433/2012).

²⁷Bk. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâki Beyrût: Dâru İhyâ’it-türâsi’l-arabî, 1406/1985); Ebû Yakûb Yûsuf b. İbrahîm el-Vercelânî, *Kitâbu’t-tertib* (‘Umân Sultanlığı: Mektebetu Maskat, 1424/2003); Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A’zamî, (Beyrût: el-Meclisü’l-İlmi); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu’l-musannef fi’l-ehâdis ve’l-asâr*, (i’dad) Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrût: Dâru’t-tac, 1409/1989); Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünenü’d-Dârimî*, thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî, Hâlid es-Sebi’ el-Alemî (Beyrût: Dâru’l-kitâbi’l-arabî, 1987).

²⁸Bk. Abdürrezzâk es-San’ânî, “*Kitâbu’l-câmi’*”, 10/379-468, 11/ 3-471.

ahkâm içerikli rivayetler çok az iken,²⁹ Rebi' b. Habîb ve İbn Huzeyme'nin eserlerinde ise kitâb başlıkları genellikle ibadet içeriklidir. İmam Mâlik, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebû Şeybe, Dârimî, Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin eserlerinin kitâb başlıkları ise çeşitlilik bakımından daha zengindir. Rivayetlerin eser içindeki tertibinin yanı sıra Merfû, Mevkûf ve Maktû ayırımında bulunmak gibi hususlar eserden esere ciddi farklılıklar göstermektedir.³⁰ Çalışma esas itibarıyla *Câmi'* kavramını konu aldığı için eserlerin isim ve muhtevalarına ilişkin verilen bilgilerin yeterli olduğu düşünülmektedir.

3. Hadis Usûlü Kaynaklarında *Câmi'* Tanımı

Kronolojik olarak başvurulmuş Hadis Usûlü eserlerinde *Câmi'* sözcüğünün farklı anlamlarda kullanıldığı görülmüştür.³¹ *Câmi'* sözcüğüne Mütakaddimûn ve Muteahhirin Dönemlerinde genel olarak benzer manalar atfedilmiştir. Ancak son birkaç asırda sözcüğün kavramsal karşılığı olarak yaygınlaşan anlamı ile erken dönemdeki anlamı arasında oldukça önemli farklılıklar vardır. Daha önce de belirttiğimiz üzere Mütakaddimûn ve Muteahhirûn Hadis Usûlü eserlerinde *Câmi'* kavramı tanımlanmamıştır. Bu bakımdan bugün genel kabul gören *Câmi'* kavramının erken dönem muhaddisler nezdinde bir referansının olmadığını söyleyebiliriz.³² Çağdaş

²⁹Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II) Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-*Câmi'*", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 81; Emrullah Bolat, *Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adli Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 104-105.

³⁰Geniş bilgi için bk. Bilge Kılıç, *Hadis Edebiyatında Câmi' türü Kaynaklar ve Câmi' Kavramının Sorunları (Hicri I-IV. asır)*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 59-140.

³¹*Câmi'* istilâhının Hadis Usûlü eserlerindeki kullanımları Mütakaddimûn, Muteahhirûn ve Çağdaş Dönem olarak ele alınmıştır. Mütakaddimûn Dönemi eş-Şâfiî'nin (ö. 204/820) "*er-Risâle*" eserinden başlatılmış, el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) "*el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sami*" eseriyle sonlandırılmıştır. Muteahhirûn Dönemi ise Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) "*el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-semâ*" eseri başlangıç olarak esas alınmış, es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) "*Elfiyyetü's-Süyûtî fi ilmi'l-hadis*" eseriyle de bitirilmiştir. Çağdaş Dönem, Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) "*Şerhu şerhi Nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehli'l-eser*" adlı eseri ile başlatılmıştır. Çalışmada yer verilen dönemsel bilgilerde bu kronoloji dikkate alınmıştır.

³²Mütakaddimûn dönemi usûl eserlerinde *Câmi'* sözcüğünün kullanımını kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Sözlük/lügat (kapsayan, toplayan, ihtiva eden, toplu, birlikte vb.), bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî, 1938), 21, 43, 75, 147, 368; el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmânîyye), 85; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, thk. Yusuf Iş (Beyrût: Dâru İhyâi's-sünneti'n-nebevîyye, 1974), 116.
2. Eser ismi (Süfyân es-Sevrî ve Buhârî'nin eserleri için kullanılmıştır.), bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Risâletu Ebû Dâvûd ilâ ehli Mekke fi vasfi Sünenih*, thk. Muhammed b. Lutfi es-Sabbâğ (Beyrût: el-Mektebül-İslâmî, 1405), 28; el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis ve kemiyyeti ecnasih*, thk. Ahmed b. Faris es-Sellum (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1424/2003), 312, 345, 675; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 300; el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sami*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1403/1983), 2/185.
3. Râvi ismi (*Câmi'* b. Ebû Râşid, *Câmi'* b. Şeddâd Ebû Sahra el-Muhâribî, Gaylâm b. *Câmi'* Ebû Abdullâh, Muhammed b. Abdullâh b. *Câmi'* el-Dehhân, Ebû Hayr Feret b. Hıdrî b. *Câmi'* el-Cevherî, *Câmi'* b. Subeyh er-Râmliyî, Muhammed b. Ahmed b. *Câmi'* er-Râzî gibi

- râvi isimleri kaydedilmiştir.), bk. en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis*, 457, 526, 559, 648, 649; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 61, 62, 102, 207, 427; el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 55, 110; el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 1/319, 2/111, 293.
4. Mesânid ve gayri mesânidi toplayan (*Câmi'*) ahkâm konusunda tasnîf edilmiş kitaplar, (İbn Cüreyc, Saîd b. Ebû Arûbe, Abdullah b. el-Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Hüseyim b. Beşir, Abdullah b. Vehb, Velîd b. Müslim, Vekî' b. el-Cerrâh, Abdülvehhâb b. Atâ, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Saîd b. Mansûr ve İmam Mâlik gibi müelliflerin eserleri), bk. 2/185.
  5. Eser tasnîf eden kişi (*Musannif* ve *Câmi'* eş anlamlı olarak kullanılmıştır.), el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 119.
  6. İbadethane, en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis*, 259; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 83; Bağdâdî, *el-Câmi'*, 1/217, 296, 298, 2/57, 60, 111, 166, 247; el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 137.
  7. Belâgat ve fesahat özelliğini ifade etmek üzere *Cevâmi'u'l-kelim*, bk. el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 179; el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/161; el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 52.
  8. Tomar, rulo, nüsha gibi yazılı malzemeler anlamlarında kullanılmıştır. Bk. el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/113.

Müslim b. el-Haccâc'ın *Mukaddime*'sinde ve Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî* adlı eserinde *Câmi'* sözcüğü tanımlanmamıştır. Bk. Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-arabîyye, 1412/1991), 3-35; el-Hasen b. Abdirrahmân er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrût: Dâru'l-fikr 1404/1984).

Müteahhirûn dönemi usûl eserlerinde *Câmi'* sözcüğünün kullanımını kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Lügat (Kapsayan, toplayan, ihtiva eden, sağlayan, taşıyan, efradını câmi' vb.), bk. Kâdî İyâz, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-semâ'*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Dâru't-türâs, 1389/1970), 178; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 31, 32, 41, 90; Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrib ve't-teysir*, thk. Muhammed Osmân el-Huşt (Beyrût: Dâru'l-kitâbî'l-arabî, 1405/1985), 44, 46, 70; Bedreddin Ebî Abdullah Muhammed b. Cemâleddin Abdullah b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynelâbidin b. Muhammed b. Belâferic (Riyad: Edvâu's-Selef, 1419/1998), 2/153; Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin el-İrâkî, *et-Takyid ve'l-izah şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, nşr. Muhammed Râgıb Tabbâh (Beyrût: Dâru'l-hadis, 1405/1984), 32; Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin el-İrâkî, *Elfiyyetü'l-İrâkî* (Riyad: Dâru'l-minhac 1428), 114; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Şerhü'n-Nuhbe*, thk. Nureddin İtr (Mektebetül-Büşrâ 1432/2011), 109; es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/115, 171, 172, 295, 515.
2. Bâb ismi (Ana ve alt bölümü olan bir eserde alt bölüm olarak kullanılmıştır.), bk. İyâz, *el-İlmâ'*, 212, 231.
3. İbadethane, bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 283, 316, 282; ez-Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/29; es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/893.
4. *Câmi'* türü eserler (İmam Mâlik, İbn Cüreyc, İbn Ebû Arûbe, Saîd b. Mansûr, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebû Şeybe ve diğer musanniflerin tasnîf ettikleri eserler bu kapsamda ifade edilmiştir.), bk. es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/596; Burhaneddin el-Ebnasî, *eş-Şeze'l-feyyah min ulûmi İbni's-Salâh* (Riyad: Mektebetü'l-rüşd 1418/1998), 410.
5. Sahîh olan veya sahîh ile sahîh olmama arasında duran hadislerin toplandığı eserler, bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 121; el-İrâkî, *et-Takyid*, 133; Şerîf Hâtim b. Ârif el-Avni, *el-Menhecü'l-muktarah li fehmi'l-mustalah* (Dâru'l-hicra, 1416/1996), 54; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfiî*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Dâru't-türâs, 1395/1970), 2/321.
6. *es-Sünen ve'l-âsar* şeklinde isimlendirilen eserler, bk. Ebü'l-Fida İsmail İbn Kesîr, *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, thk. Mahir Yasin el-Fahl (Riyad: Dâru'l-meyman, 1434/2013), 130.
7. Lakap (Nûh b. Ebû Meryem için kullanılmıştır), bk. es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/331.
8. Râvi ismi ("Muhammed b. Ahmed b. Câmi' er-Râzî" gibi), bk. es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/680.
9. *Cevâmi'u'l-kelim*, bk. es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, s. 1/537.
10. Toplayan kişi, bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Elfiyyetü's-Süyûtî fi ilmi'l-hadis*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Mektebetü'l-ilmiyye, 7, 111.
11. Allah için *Câmi'ü'n-nas*, bk. İyâz, *el-İlmâ'*, 249.
12. Eser ismi (Dârimî, Buhârî, Müslim, Tirmizî, el-Hatîb el-Bağdâdî, İbn Abdülber, İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Cevzî, Alâî, Sübkî ve Süyûtî gibi müelliflerin eserleri) anlamlarında kullanılmıştır. Bk.

Dönem olarak kabul ettiğimiz süreçte ise *Câmi'* sözcüğü, üzerinde uzlaşılan bir kavram olarak tanımlanamamıştır.³³ Pek çok eserde tanım farklılıkları olmakla birlikte *Câmi'* ıstılâh olarak sekiz ana konuyu/kitâbı ihtiva etme özelliğiyle tanımlanmış ve bu tanım da genel kabul görmüştür. *Câmi'* ıstılâhının sekiz ana kitâbı ihtiva etme gerekliliği Hindistanlı muhaddis Abdülazîz ed-Dihlevî'nin "*el- 'Ucâletü'n-Nâfi'a*" adlı eserine dayanmaktadır. Söz konusu tanım için herhangi bir referansa yer vermeyen Abdülazîz ed-Dihlevî *Câmi'* ıstılâhını: "*Muhaddislerin ıstılâhında Câmi'; âkaid, ahkâm, rikâk, yeme, içme, sefer, kıyam, ku'ûd âdâbı, tefsîr, tarih, siyer, fiten, menâkıb ve mesâlib gibi sekiz ana konuya ait hadislerin tümünü ihtiva eden kitaptır*" şeklinde tanımlamıştır. Bu itibarla Abdülazîz ed-Dihlevî'ye göre *Câmi'* kavramı ancak Buhârî ve Tirmizî'nin "*el-Câmi'*"leri gibi mezkûr sekiz ana konuyu ihtiva eden eserler için geçerlidir. Bu nedenle

İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 19, 26, 36, 37, 40, 47, 79; İbn Kesîr, *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, 103, 107, 114, 243, 321, 356; ez-Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/54, 88, 132, 147, 165, 229, 307, 379, 382, 425, 427, 461, 492, 493, 2/ 39, 60, 74, 179, 306, c.3, 331, 412, 414, 428, 483, 486, 560, 659; el-İrâkî, *et-Takyid*, 31, 32, 38, 42, 49, 57, 79, 84, 86, 93, 97, 99, 176, 180, 242, 252, 403, 310; es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/70, 76, 92, 93, 104, 169, 170, 177, 180, 187, 190, 194, 232, 246, 255, 266, 274, 275, 331, 326, 398, 470, 2/585, 744, 835, 883, 884, 886, 889.

³³*Câmi'* tanımları için bk. el-Kârî, *Şerhu şerhi Nuhbeti'l-fiker*, 356; es-San'ânî, *Tavzîhü'l-efkâr*, 2/15; Abdülazîz ed-Dihlevî, *Ülâletü'l-nâci'a tercümetü'l- 'Ucâleti'n-Nâfi'a*, çev. Abdülehad el-Kâsımî (Hindistan: ts.) 28-29; el-İtyûbî el-Vellevî, *Kurretu ayni'l-muhtâc* (Demmâm: Dâru İbni'l-cevzi, 1424), 54; Ebû'l-Ülâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-Mübârekfûrî, *Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, (Zabd.) Abdurrahman Muhammed Osmân (b.y.: Dâru'l-fikr), 1/65-66; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 42; Mahmud Muhammed Hattâb es-Sübkî, *el-Menhelül-azbû'l-mevrûd şerhu Süneni'l-İmâm Ebî Dâvûd*, (Beyrût: Müessesetü't-târihu'l-arabî), 1/15; Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdillatifî'z-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, çev. Ahmed Naim (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1976), 39; Subhî es-Sâlih, *Ulumü'l-hadis ve mustalahuhu* (Beyrût: Dâru'l-ilm li'l-melâyin, 1984), 122; ez-Zehrânî, *Tedvinü's-sünneti'n-nebeviyye*, 248-252; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 43-49; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1992), 41; Yardım, *Hadis II*, 80-86; Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2015) 285-286; Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Studies in Hadith Methodology and Literature* (United States of America: American trust publications, 2012), 104; Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergah Yay., 1983), 286-290; H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2012), 251-252; Muhammed Enver Şah b. Muazzam Şah el-Keşmirî, *el-Arfü's-şezi şerhu Süneni't-Tirmizî*, thk. Mahmûd Şakir (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1425/2004), 1/32; Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs* (Dimaşk: Dâru'l-fikr, 1399/1979), 198-199; M. Yaşar Kandemir, "*Câmi'*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1993), 7/94; Siddîk Hasan Han el-Kannevcî, *el-Hitta fi zikri's-sihâhi's-sitte*, thk. Ali Hasan el-Halebî (Beyrût: Dâru'l-ceyl), 118-123; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İfav, 2016), 78-79; Ahmet Keleş, *Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri* (Ankara: Fecr Yay., 2017), 116; Mehmet Emin Özafşar, *Hadis İlmine Giriş* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yay., 2009), 149; M. Zübeyr Siddiki, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı (Yeni Zamanlar Yay., 2004), 65-68; İbrahim Bayraktar, *Hadis Kaynakları Üzerine Araştırmalar* (Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yay., 2001), 92-93; Hayreddin Karaman, *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usûlü* (İstanbul: Ensar Yay., 2010), 63-64; Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 241-242; Ali Albayrak, "Fuad Sezgin'in 'Buhârî'nin Kaynakları' Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", *Usûl: İslam Araştırmaları* 26 (2016), 62; Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşli, *İlmu fihristi'l-hadîs* (Beyrût: Mektebetü'l-maârif, 1406/1986), 15; el-Muhammedî, *Müeyesser*, 232-233; Mahmûd et-Tahhân, *Teysiru mustalahi'l-hadis* (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1421/2010), 208-209; Polat vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*, 53-55; Ammad Ali Cum'a, *el-Mektebetü'l-islâmîyye* (et-Türâsi'l-arabîyye, 1424/2003), 101; Jamila Shaukat, "Classification Of Hadith Literature", *Journal: Islamic Studies* 24 (1985), 361-362; Mennâ el-Kattan, *Hadis İlmine Giriş*, çev. Nurullah Agitoğlu (İstanbul: Nida Yay., 2015), 41; İshak Emin Aktepe, *Hadis İlmine Giriş* (İstanbul: Rağbet Yay., 2018), 98.

zikredilen bölümleri ihtiva etmekle birlikte *Tefsîr* ve *Kırâat* ile alakalı hadisleri ihtiva etmediği için Abdülazîz ed-Dihlevî, Müslim'in "*es-Sahîh*"ine "*Câmi'*" denilemeyeceğini ifade etmiştir.³⁴ Ancak Abdülazîz ed-Dihlevî *Bustânü'l-muhaddisin* adlı eserinde Müslim'in eserine *el-Câmi'u's-sahîh* ismiyle yer vermiştir.³⁵

Tespit edilebildiğine göre Abdülazîz ed-Dihlevî, bugün tam anlamıyla bir paradigma haline gelen *Câmi'* tanımının mucididir. Yaptığı bu tanıma göre bir eserin *Câmi'* sayılabilmesi için sekiz ana konuyu mutlaka işlemiş olması şartı vardır ki bu şart, kendisinden önceki asırlarda herhangi bir karşılığa sahip değildir. Diğer bir ifadeyle Abdülazîz ed-Dihlevî, tanımı için gelenekten herhangi bir kaynak göstermemiştir, çünkü yapılan araştırmada böyle bir referansın olmadığı görülmüştür. Bu da şu anlama gelmektedir; Abdülazîz ed-Dihlevî yeni bir tanım yapmıştır ve referansı da kendisidir. Bir âlim olarak elbette buna hakkı vardır. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, yeni bir tanım yapıldığında bu tanımın neye göre yapıldığı, tanımın tanımlanana uygunluğunun olup olmadığı mutlaka gösterilmelidir. Mantık ilminde doğru bir tanımın zorunlu şartı "*efradını câmi' ağıyarını da mâni*" olmasıdır. Yani; "X" diye bir şeyi tanımladığımızda tanımın olgusal bir karşılığı olmalıdır ve bu karşılık da tanımın şartı gereği "X"i tüm "X" olmayanlardan ayırt etmelidir. Bu Mantık ilkesini Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımına uyguladığımızda, yapılan *Câmi'* tanımının olgusal/mâsadak karşılığı nedir, bu karşılık ne ölçüde "*efradını câmi' ağıyarını da mânidir*" sorularına ikna edici cevaplar alamamaktayız. Ayrıca aşağıda maddeler halinde ifade edilen sorular da cevaplanmalıdır.

- a- *Câmi'* türü bir eserin, neden daha az ya da çok değil de mezkûr sekiz ana konuyu ihtiva etmesinin gerektiği,
- b- Bu tanım esas alınırsa, Buhârî ve Tirmizî dışında, erken dönemde telif edilen hangi hadis kaynaklarına tekabül ettiği,
- c- Tanım gereği *Câmi'* dışında bırakılan eserlerin neden *Câmi'* sayılmadığı,
- d- Mantık ilmi gereği bir tanım, tanımlanan şey hakkında bilgi verir ve o şeyle ilgili bir cehaleti izale eder. Peki, bu tanım hangi bilinmeyi izale etmiş ve ne tür bir bilgi vermiştir?
- e- Konu usûl ve kavram olduğunda, ya önceden bir kavram belirlenir ve o kavrama uygun eser yazılır ya da kavram, zaten yazılmış olan eserlerden

³⁴ed-Dihlevî, *Ülâletu'l-nâci'a*, 28-29; el-Vellevî, *Kurretu ayni'l-muhtâc*, 54; el-Mübârekfûrî, *Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi*, 1/65-66. Bazı müellifler, Abdülazîz ed-Dihlevî'nin *Câmi'* tanımına katılmamışlardır. Geniş bk. Muhammed Takî el-Osmânî, *Tekmile Fethi'l-mülhim* (Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1426/2006), 6/418-419; el-İtyûbî el-Vellevî, *el-Bahrü'l-muhitü's-seccâc fi şerhi Sahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc*, (Demmâm: Dâru İbni'l-cevzi), 45/362-364; Abdülfettah Ebû Gudde, *Selâsu resâil fi ilmi'l-mustalahi'l-hadîs* (Beyrût: Mektebü'l-matbuati'l-islâmîyye, 1426/2005), 47.

³⁵Abdülazîz ed-Dihlevî, *Bustânü'l-muhaddisîn*, çev. Muhammed Ekrem en-Nedvî (Beyrût: Dâru'l-garbi'l-islâmî), 76.

hareketle yapılır. Peki, bu tanım bunlardan hangisi esas alınarak yapılmıştır? Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımı her iki koşula da uygun değildir.³⁶

Yukarıdaki maddelerden hareketle şöyle bir sonuç tespiti yapılabilir: Günümüzde, bir paradigmaya dönüşmüş olan Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımı kendisinden önce yazılan konuyla ilgili kaynaklardan herhangi bir referansa sahip değildir.³⁷ Referansı sadece müellifin kendisi olan bu tanım, göstermeye çalışıldığı üzere Mantık ilminin bir tanımda mutlaka bulunmasını istediği şartları sağlamamaktadır. Mevcut haliyle bu tanım, geriye dönük olarak, Hadis kaynaklarımıza tatbik edilemez. Nitekim kendisi de yapmış olduğu tanımına iki eser dışında başka örnek gösterememiştir. Kendisinden sonraki alimler de, maalesef, bu tanımı aynen alıp tekrar etmişlerdir. Mezkûr tanımın karmaşıklığını göstermek için son birkaç asırda yapılan çalışmalarda hangi klasik hadis kaynaklarına *Câmi'* denildiğini örneklemek istiyoruz.

Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85) "*es-Sahîfetü's-sâdıka*", İbn Cüreyc (ö. 150/767) "*el-Câmi'*", Ma'mer b. Râşid "*el-Câmi'*", Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) "*Kitâbu'l-câmi'i'l-kebîr*", Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) "*el-Câmi'*", Rebî' b. Habîb "*Kitâbu'l-câmi'*", Mâlik b. Enes "*el-Muvatta'*", eş-Şeybanî (ö. 189/805) "*Kitâbu'l-âsâr*", Abdullah b. Vehb "*Kitâbu'l-câmi'*", Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) "*Kitâbu'l-câmi'*", eş-Şafîi "*Kitâbu'l-üm*", Abdürrezzâk b. Hemmâm "*el-Câmi'*", Dârimî "*el-Müsned/es-Sünen*", Buhârî "*el-Câmi'u'l-kebîr*", "*el-Câmi'u's-sagîr*", "*el-Câmi'u's-sahîh/Sahîhu'l-Buhârî*", Müslim "*el-Câmi'u's-sahîh*", İbn Mâce (ö. 273/887) "*es-Sünen*", Ebû Dâvûd (ö. 275/889) "*es-Sünen*", Tirmizî "*el-Câmi'*", Nesâî (ö. 303/915) "*Sünen*", et-Taberî "*Tehzibu'l-âsâr*", el-Hallâl (ö. 311/923) "*el-Câmi'/es-Sünen*", İbn Huzeyme "*es-Sahîh*", et-Tahâvi (ö. 321/933) "*Şerhu Me'âni'l-âsâr*", İbn Hibbân "*es-Sahîh*", Âcurrî (ö. 360/970) "*Kitâbu's-şeria fi's-sünne*", el-Kelâbazî (ö. 384/994) "*Me'âni'l-ahbâr (Bahru'l-fevaid)*", el-Hattâbi (ö. 388/998) "*Marifetü's-sünen ve'l-âsâr*", Ebû Muhammed Ahmed es-Semerkindî (ö. 491/1098) "*Bahru'l-esânid fi sıhâhi'l-mesânid*", İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) "*Câmiu'l-usûl li-ehâdisi'r-resûl*", İbn Kesîr (ö. 774/1373) "*Câmi'u'l-mesânid*", Nûrüddîn el-Heysemî (ö. 807/1405) "*Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâ'id*", el-Bûsirî (ö. 840/1436) "*İthâfû'l-hiyere*", İbn Hacer (ö. 852/1149) "*İthâfû's-sâde*", Süyûtî "*el-Câmi'u'l-kebîr*" ve "*el-Câmi'u's-sagîr*", Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567) "*Kenzü'l'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'al*", Münâvî'nin (ö. 1031/1622) "*el-Câmi'u'l-ezher*" adlı eserleri.³⁸

³⁶Buraya kadar eleştirisini yaptığımız tanımın ilk mucidi olan Abdülazîz ed-Dihlevî için sahip olduğumuz şu düşüncelerimizi de burada ifade etmek isteriz. Her şeyden önce müellif *Câmi'* sözcüğünün kavramsal bir tanımının yapılması gerektiğini fark etmiş ve bir tanım yapmaya çalışmıştır. Bu, başlı başına takdire şayan bir ilmi tavırdır. Yapmış olduğumuz eleştiriler bu takdir hissimizi asla zayıflatmaz. Tabi bu hislerimiz, ilmi bir eleştiride bulunmamıza da engel teşkil etmemiştir. Bu çalışmamız başta olmak üzere bundan sonra konuyla ilgili yapılacak çalışmalara vesile olması cihetiyle kendisi her zaman hayırla yad edilecektir.

³⁷Geniş bk. Bilge Kılıç, "*Câmi'* İstlâhında Sekizli Taksim Tezahürü", *Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities* 8/1 (2021).

³⁸el-Kârî, *Şerhu şerhi Nuhbeti'l-fiker*, 356; es-San'ânî, *Tavzîhü'l-efkâr*, 2/15; ez-Zehrânî, *Tedvinü's-sünneti'n-nebeviyye*, 248-252; el-Muhammedî, *Müeyesser*, 232-233; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 43-49;

4. Câmi' Kavramı İçin Yeni Bir Tanım Önerisi

Konu “*tanım*” olduğunda Mantık ilmine başvurmak kaçınılmazdır, çünkü “*tanım*” Mantık ilminin konusudur. Özellikle de yapılacak olan tanım “*yeni bir iddia*” taşıyorsa, bu iddianın isabetli oluşunu/olduğunu göstermek için Mantık ilmine başvurmak gereklidir. Mantık ilmi ile uyumlu olmayan bir tanımın hem tanım hem de kavram olarak bir değeri olamaz. Doğal olarak biz de yapacağımız tanımı Mantık ilminin ortaya koyduğu tanım ilkelerine uygun olarak yapmaya çalışacağız. Önerceğimiz tanıma geçmeden önce çok kısa tanım ve tanımın şartlarından bahsetmek istiyoruz. Öyle ki yapacağımız *Câmi'* tanımının bu çerçevede nereye dâhil olduğu görülebilsin. “*Tanım*”³⁹ adından da anlaşıldığı üzere sınırlanabilen “şey” için geçerlidir. Sınır çekilmemiş “şey” mutlaklıdır bu sebeple tanımlanamaz. Bu bakımdan “*tanım*” sınır çekmekle başlar. Sınır çizmek de her zaman “*ayrım yapmak*” ve “*ayrıştırmak*” demektir. Her “*ayrım*” ya bir “*tanım*” verir ya da bir “*resm*”. “*Tanım*” ile mahiyet, “*resm*” ile suret ortaya çıkar. Yani “*tanım*” mefhum “*resm*” tasvirdir. Her “*tanım*” tanımlanan şeyi mutlak olmaktan çıkarır. Her “*resm*” de tanımlanan şeyi bir suret ve forma dâhil eder. “*Had*”, bir şeyin mahiyetinin ya da hakikatinin açıklanmasıdır. (تعريف التعريف هو بيان ماهية او حقيقة الشيء فهو حد) “*Resm*”, bir şeyi onun dışındakilerden temyiz etmek, ayrıştırmak, farklı olduğunu ortaya koyup tefrik etmek demektir. (يُمَيِّز الشيء عن غيره فهو رسم) *Had* bir şeyin özünü, “*resm*” ise bir şeyin ilintisini teşkil eder. Öze dair olan “*tanım*” yani “*had*” daha tam bir tanımdır. Çünkü bu tanım kavramın teşkil ettiği yeri açıkça belirterek diğerlerinden tamamen ayırır. İlintiye dair olan tanım yani “*resm*” ise bir şey hakkında onun hassaları, nitelikleri hususunda bilgi verir. Bir sözcük; “*cins-i karibi*” ve “*fasl-ı karibi*” ile tanımlanırsa “*hadd-i tam*” şayet “*cins-i baidi*” ve “*fasl-ı karibi*” ile tanımlanırsa “*hadd-i nâkıs*” olur. Bir sözcük “*cins-i karibi*” ve “*araz-ı hâs*” ile tanımlanırsa “*resm-i tam*”, “*cins-i karibi*” ve “*araz-ı âmm*” ile tanımlanırsa “*resm-i nâkıs*” olur. “*Had*”, “*teorik*” yani “*tasavvuri*” (*ma'kulât*) bir tanımdır ki, olgusal/nesnel karşılığı olabilir de olmayabilir de. Şayet olgusal karşılığı varsa o zaman yapılan tanım ile nesnel/olgusal karşılık, Mantık ifadesiyle “*mâsadak*” birbirine mutabık olmak zorundadır. Tasavvuri (teorik) olanın tasdikâtına (mâsadakına) uygunluğu şarttır. Bu itibarla “*had*”, bir sınır çizmektir. Çizilen sınır tanımı yapılan sözcükle ilgili olanları “*cem*”, ilgili olmayanları da “*men*” eder. Bizim yapacağımız *Câmi'* tanımının hem teorik (tasavvuri) hem de olgusal karşılığı (mâsadakı) söz konusudur.⁴⁰ Tarifin “*had*” ve “*resm*” yönlerini çok kısaca özetlemeye çalıştık. Şimdi de bir tanımda mutlaka bulunması gereken şartlara değinmek istiyoruz.

Polat vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*, 53-55; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 266; Shaukat, “Classification Of Hadith Literature”, 361-362.

³⁹Türkçede kullandığımız “*tanım*” Arapçadaki “*tarif*”in karşılığıdır. Tarif de “*had*” ve “*resm*”i kapsar. Biz burada “*tanım*” ile “*had*”i kastetmekteyiz.

⁴⁰Geniş bilgi için bk. Esîruddîn el-Ebherî, *Mugni't-tullâb*, thk. Mahmûd Ramazân el-Bûtî (Dimeşk: 2003), 39-41; Muhammed Hasan Mehdi Bahit, *İlmü'l-mantık* (İrbid: Alemü'l-kütübi'l-hadis, 2013), 1/221-241; Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1986), 36-37.

1. "Tanım" ile "tanımlanan"ın mahiyetleri "müsâvi"/"eşit" olmalıdır. Yani "tanım" ile "tanımlanan" "mahiyet" ve "hakikat"te eşit olmalıdır.
2. "Tanımlayan" "tanımlanan"dan daha ma'rûf, açık ve bilinir olmalıdır. Yani "tanımlanan" kapalı, "tanımlayan" açık olmalıdır. Her ikisi de kapalı olursa "tanım"ın şartı gerçekleşmemiş olur.
3. "Tanım" ile "tanımlanan" aynı şey olmamalıdır. Yani "tanım" ile "tanımlanan" aynı şeyi tekrar etmemelidir.
4. "Tanım"da kullanılan lafızlar "tefsir", "te'vil" ve "mecaz"a kapalı olmalıdır.⁴¹

Yapacağımız "Câmi" tanımında bu ilkeleri dikkate alacağız. Câmi' kavramının tanımını yapabilmemiz için bir tanımın yapılabilmesini mümkün kılan bazı tamamlayıcı unsurları ele almalıyız ve ardından da bu unsurların yapacağımız tanıma ne ölçüde katkıda bulunacağını belirlemeliyiz. Bunun için önereceğimiz tanıma yapmaya geçmeden önce bir tanımın "hadd-i tam" olmasını ya da "resm-i tam" olduğunu gösteren "taksîm" ve "tasnîf"ten de kısaca söz etmek istiyoruz. Bu nedenle "tasnîf" ve "taksîm" konusunu öne alarak başlayacağız. Böylece konumuzu "Câmi' Kavramının Taksîmi", "Câmi' Kavramının Tasnîfi", "Yeni Tanım Önerisi" olarak üç başlıkta incelemiş olacağız.

4.1. Câmi' Kavramının Taksîmi

Câmi' kavramının taksîmine geçmeden önce "taksîm"ın ne olduğuna ve nasıl yapıldığına dair teknik bilgiler vermek istiyoruz. "Taksîm" en genel olandan yani "külli"den en "ferd/cüz'î" olana doğru inen bir sınıflandırmadır. Diğer bir deyişle "taksîm" en "âmm" olandan en "ahas" olana doğru inmedir. Dolayısıyla ilk "taksîm" en genel "taksîm"dir. En genel "taksîm"ın altında kaç bölüm varsa her bir bölüm kendi içinde özel bölümlere ayrılır. Bir kavramı en genel anlamıyla böldüğümüzde "taksîm-i evvel", "taksîm-i evvel"deki bölüm parçalarını kendi içinde bölümlere ayırdığımızda "taksîm-i sâni", "taksîm-i sâni"nin içindeki başlıkları da kendi içinde bölümlere ayırdığımızda ise "taksîm-i sâlis" yapmış oluruz. Böylece taksîm işlemi kendi içinde bölünmeye bu şekilde devam eder.⁴² Biz de Câmi' kavramını bu metotla kısımlandıracağız ve öncelikle Câmi' kavramının en genel kullanımını esas alacağız. Bu bakımdan ilk genel taksîmi *Ulûmu'l-İslâmiye*'de Câmi' kavramının kullanımı üzerinden gerçekleştireceğiz. Daha sonra detaya doğru *Ulûmu'l-Hadis*'de Câmi' kavramının kullanımına, en sonunda da en detay taksîme yani adı bizâtihi Câmi' olan eserlere ulaşacağız. Kavram kargaşası olduğunu iddia ettiğimiz Câmi' kavramının ifade ettiğimiz şekilde bir taksîme tabi tutulma zorunluluğu vardır. Câmi' kavramı gelenekteki kullanımı itibarıyla o kadar geniş ve kuralsızdır/yöntemsizdir ki onu taksîm ve tasnîfe tabi tutmadan anlamak ve anlamlandırmak neredeyse imkânsızdır.

⁴¹Geniş bilgi için bk. Bahit, *İlmü'l-mantık*, 1/221-241; Öner, *Klasik Mantık*, 41.

⁴²Bahit, *İlmü'l-mantık*, 1/253-262.

Bu itibarla yapacağımız taksîm *Câmi'* kavramını netleştirmede gerekli tüm mantıksal zemini bize sağlayacaktır. *Câmi'* kavramını şu şekilde taksîme tabi tutabiliriz:

4.1.1. Taksîm-i evvel: Ulûmu'l-İslâmiye'de Câmi' Kavramı

Bu kısım *Câmi'* kavramının ilk taksîmidir. Daha önce ifade ettiğimiz üzere *Câmi'* sözcüğü bir literatür ismi olarak *Tefsir*, *Hadis*, *Fıkıh*, *Kelâm*, *Tasavvuf*, *Kırâat*, *Mantık*, *Arap Dili ve Belâgatı*, *Tıp*, *Matematik* ve *Coğrafya* gibi farklı disiplinlerde ortak bir unvan olarak kullanılmıştır.⁴³ Bu çerçevede taksîmin birinci kısmına yani *Taksîm-i evvel'e* *Ulûmu'l-İslâmiye'de Câmi'* kavramının kullanımını yerleştireceğiz. Daha sonra bu taksîme bağlı kalarak *Câmi'* kavramını bölmeye devam edeceğiz.

4.1.2. Taksîm-i sânî: Ulûmu'l-Hadis'de Câmi' Kavramı

Çalışmamız malum olduğu üzere temelde *Câmi'* kavramının Hadis ilmindeki kullanımını esas almaktadır. Bu durumdan dolayı *Taksîm-i sânî'de* *Taksîm-i evvel'de* yer alan farklı ilmi disiplinlerden sadece Hadis ilmini esas alacağız ve Hadis ilminin kendi içinde kullandığı *Câmi'* sözcüğünü ikinci bir taksîmata tabi tutacağız. Hadis ilminde *Câmi'* sözcüğü "*Sahîfe*", "*Cüz*", "*Kitap*", "*Müsned*", "*Musannef*", "*Sünen*", "*Muvatta*", "*Câmi'*" türü eserler için kimi zaman doğrudan eser adı olarak, kimi zaman da dolaylı olarak kullanılmıştır.⁴⁴ Biz bu kısma Hadis Edebiyatında adı *Câmi'* olan ve *Câmi'* olmakla ilişkilendirilen "*Sahîfe*", "*Cüz*", "*Kitap*", "*Müsned*", "*Musannef*", "*Sünen*", "*Muvatta*", "*Câmi'*" türü eserleri yerleştireceğiz.

4.1.3. Taksîm-i sâlis: Adı Bizâtihi Câmi' Olan Eserler

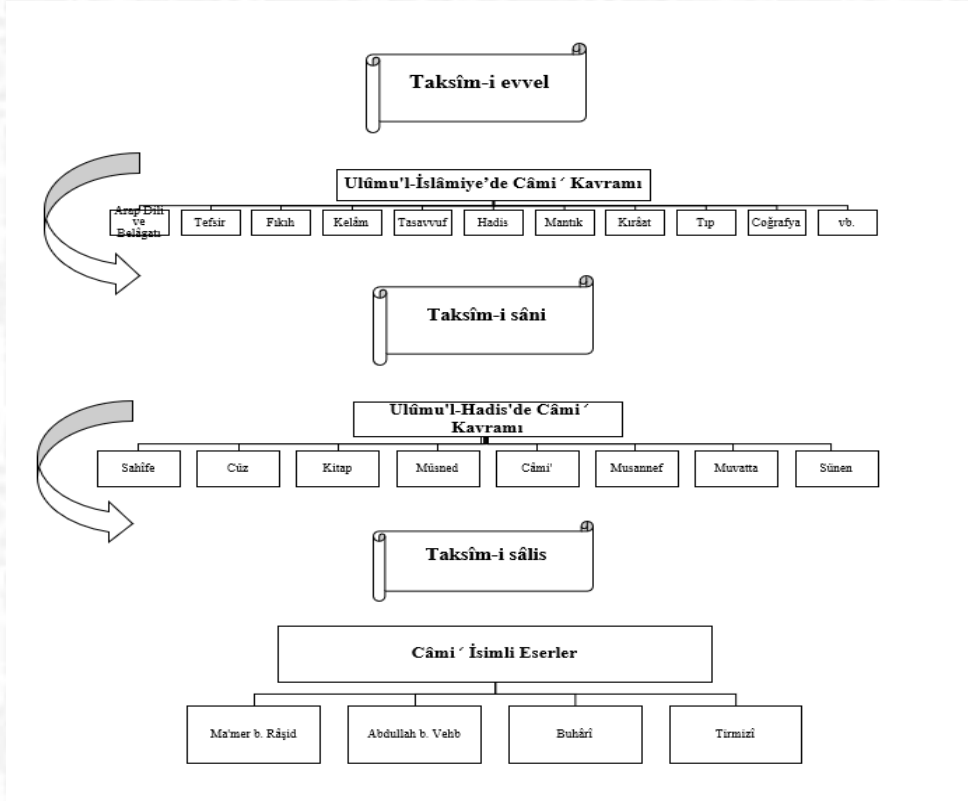
Bu taksîmi bizzat adı *Câmi'* olan eserleri dikkate alarak yapacağız. Ancak burada önemli bir hususu belirtmemiz gerekmektedir. Gerek fihristlerde gerekse muhtelif kaynaklarda kayıtlara geçen haliyle çalışma alanımıza dahil ettiğimiz eser isimlerinde bir uzlaşma sağlanamamaktadır. Bazı eserlerin *Câmi'* olarak isimlendirildiğini müellifin diliyle rivayetlerden öğrenmekteyiz. Ancak müellifin dile getirdiği eser ismi ile fihristlerde ve muhtelif kaynaklarda kayıtlara geçen eser isimleri yine birbirleriyle örtüşmemektedir. Bu eserler dışında, müellifleri tarafından verilmeyen ancak daha sonra başkaları tarafından verildiği bilinen eser isimleri de vardır. Ayrıca ismi anonim olan bir tür kitap isimleri de söz konusudur.⁴⁵ Eser isimlerinin söz konusu probleminden dolayı burada farklı bir tasarrufta bulunacağız. Bu taksîmi günümüze kadar gelen ve kitabını bizzat *Câmi'* olarak adlandıran müelliflerin eserlerine tahsis edeceğiz. Ayrıca burada, müellifin *Câmi'* ismini verip vermediği belli olmamakla birlikte kaynaklarda *Câmi'* ismiyle meşhur olan eserleri de dikkate alacağız. Bu itibarla

⁴³Kâtib Çelebî'nin *Keşfü'z-zunûn*'unda 130, zeylinde ise 100 civarındaki eserin adı *Câmi'* sözcüğüyle başlamaktadır. Farklı disiplinlerdeki *Câmi'* literatürü için geniş bk. Kılıç, *Hadis Edebiyatında Câmi' türü Kaynaklar ve Câmi' Kavramının Sorunları* (Hicri I-IV. asır), 174-182.

⁴⁴"*Hadis Usûlü Kaynaklarında Câmi' Tanımı*" başlığının altında yer alan bilgilere bakınız.

⁴⁵Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 248; M. Fuad Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Otto Yay., 2015), 83; Ali Akyüz, *Saîd b. Mansur'un Musannefinin yeniden inşası*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992), 54-55.

Ma'mer b. Râşid, Abdullah b. Vehb, Buhârî, Tirmizî gibi müelliflerin eserlerine yer vereceğiz. Müslim'in eserinin isminde *Câmi'* lafzı olmadığı için Müslim'in eserine⁴⁶ ve al-el-ebvâb tertibi Vercelânî tarafından oluşturulduğu için Rebi' b. Habîb'e nispet edilen esere taksîmde yer vermeyeceğiz. *Câmi'* kavramıyla ilgili taksîmin daha net görülmesi için *Taksîm-i evvel'i*, *Taksîm-i sâni'yi* ve *Taksîm-i sâlis'i* birlikte tek bir şemada göstermek istiyoruz.

Şekil 1: Câmi' Kavramının Taksîmi

Câmi' kavramının taksîmini burada sonlandırıyoruz. Şimdi ikinci aşamamız olan *Câmi'* kavramının tasnîfine geçebiliriz.

4.2. Câmi' Kavramının Tasnîfi

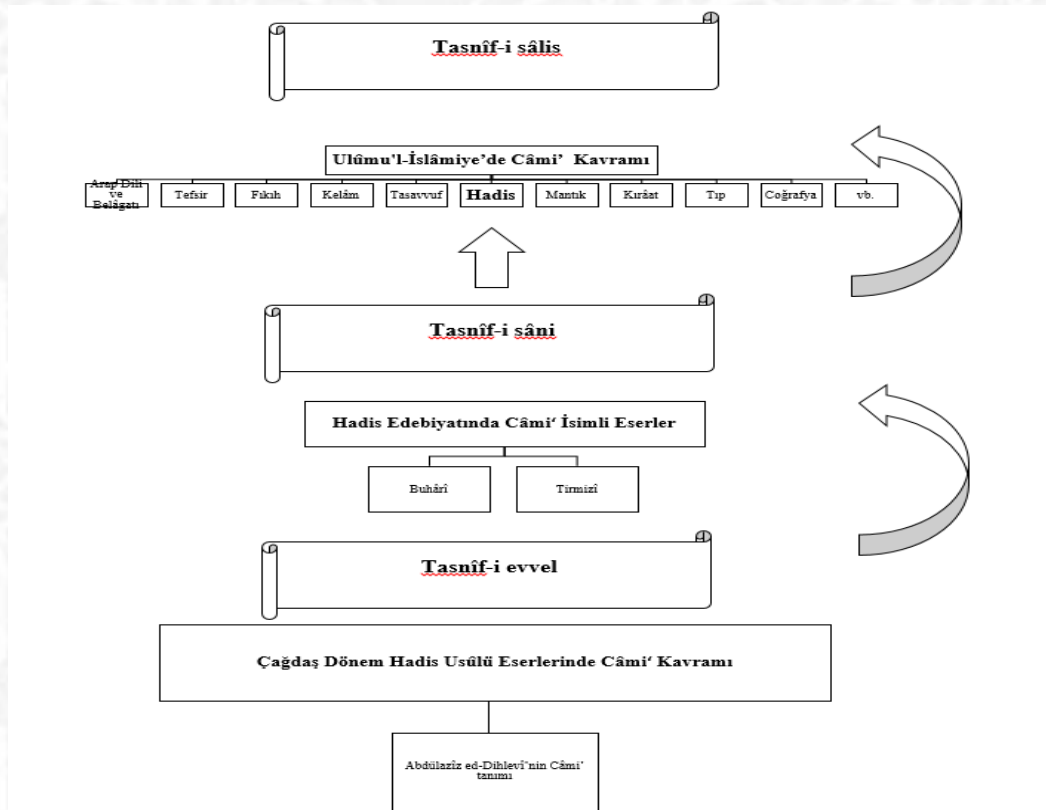
Konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle "*tasnîf*" hususunda bazı teknik bilgilere yer vermek istiyoruz. "*Tasnîf*", cüzleri "*nev*"in, muhtelif türleri bir "*üst cins*"in, onları diğer bir "*üst cins*"in en sonunda hepsini de "*ilk cins*"in altında toplayarak yaptığımız sınıflandırmadır.⁴⁷ "*Tasnîf*" metodunda en detaydan en genele ulaşma işlemi

⁴⁶Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1403/1983), 12/568; et-Tüçibî, *Bernamecû't-tüçibî*, 93; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtubî, *Müfhim lima eşkele min telhisi Kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddin Dib Müstû vd. (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1417/1996), 1/101; Safiyyürrahman el-Mübârekfûrî, *Minnetü'l-mün'im fi şerhi sahîhi Müslim* (Riyad: Dâru's-selam, 1420/1999), 1/16; Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî, *Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 2009), 135.

⁴⁷Bu konuda Mantık ilminde Porfiryus şeceresi olarak bilinen, Modern Mantık çalışmalarında içlem-kaplam olarak da ifade edilen bölümlere bakılmalıdır. Hüsamettin Yıldırım vd., *Şemalarla Klasik Mantık* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 36.

yapılır. Mantık ilminde “*taksîm*” için “*tümdengelim metodu*” uygulanırken “*tasnîf*”te ise “*tümevarım metodu*” esas alınır.⁴⁸ Burada Câmî’ kavramını tasnîf metoduyla sınıflandıracğız. Yani Câmî’ kavramını en detay kullanımından en genel kullanımına doğru tasnîf edeceğiz. Bu itibarla ilk detay tasnîf “*tasnîf-i evvel*” olacaktır. *Tasnîf-i evvel*’de, hangi Câmî’ tanımını esas alacağımızı belirleyeceğiz daha sonra tayin ettiğimiz bu tanımı *Tasnîf-i sâni*’ye bağlayarak, *Hadis Edebiyatı* ile mutabakatına bakacağız. *Tasnîf-i salis*’de ise Câmî’ kavramının *Ulûmu’l-İslâmiye*’yle uyumlu olup olmadığını göreceğiz.

Bu şekilde yapacağımız “*tasnîf*” yönteminin daha önce yapmış olduğumuz “*taksîm*”den farklı bir yönü vardır. O da “*tasnîf*” yönteminin en detay olandan başlaması gerektiğidir. Bu gerekliliğın bir sonucu olarak iki farklı “*Tasnîf*” yapacağız. **Birincisi**; Çağdaş Dönem Hadis Usûlü eserlerinde genel kabul gören Câmî’ tanımına göre tasnîf, **İkincisi**; bizim önereceğimiz tanıma uygun tasnîf. Şimdi bu hususu aşağıda “**Şekil 2**” ve “**Şekil 3**” olarak göstereceğiz. “**Şekil 2**”de Abdülazîz ed-Dihlevî’nin tanımının tasnîf yöntemine tatbiki, “**Şekil 3**”de de bizim önereceğimiz tanımın tasnîf yöntemine uygulanması görülecektir. Gerekli açıklamaları şemaların altında yapacağız.

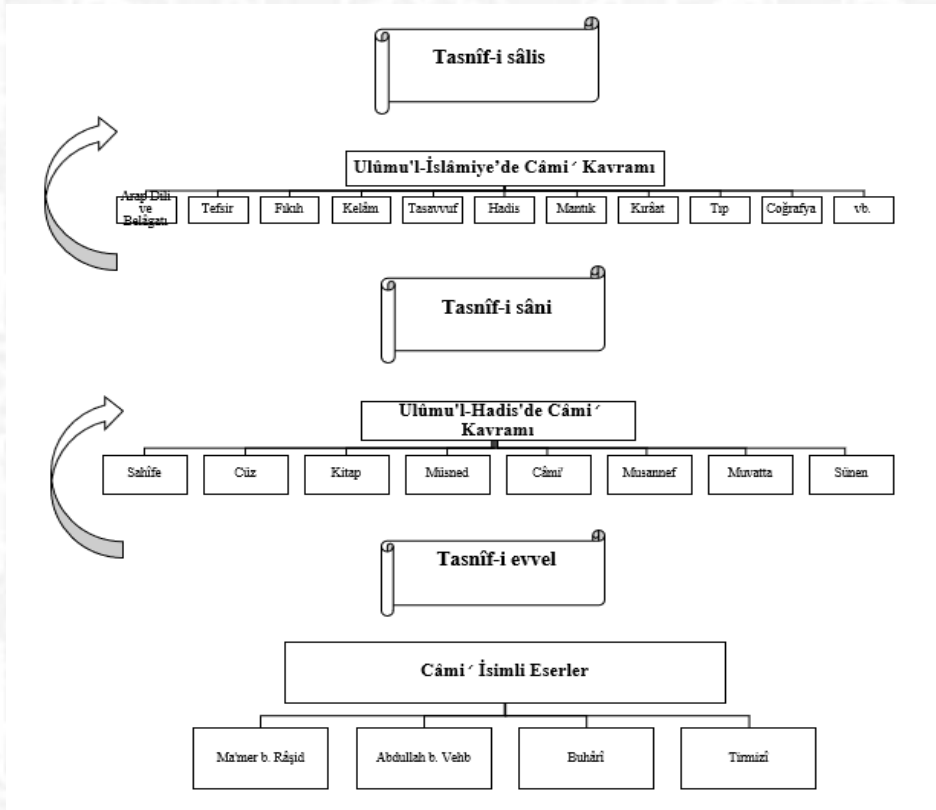
Şekil 2: Abdülazîz ed-Dihlevî'nin Tanımının Tasnîf Yöntemine Tatbiki

“**Şekil 2**”de görüldüğü üzere, tasnîf yöntemine Abdülazîz ed-Dihlevî’nin tanımını başlangıç noktası aldığımızda bu tanım *Tasnîf-i evvel*’de herhangi bir karşılığa

⁴⁸Geniş bilgi için bk. Bahit, *İlmü’l-mantık el-mefâhim ve’l-mustalahât*, 1/262-268.

sahip değilken *Tasnîf-i sâni*'de çok az sayıda literatüre tekabül etmektedir. *Tasnîf-i sâlis* yani en genel tasnifte ise *Hadis* ilmi dışında hiçbir karşılığa sahip değildir. Bu da şu anlama gelmektedir; şayet Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımı kabul edilecek olursa, *Câmi'* kavramı geleneğimizdeki karşılığının büyük bir kısmını kaybedeceği gibi *Hadis Edebiyatı*'nın da önemli bir bölümü tanımın dışında kalacaktır. Bunun kabul edilemez olduğu açıktır. Ayrıca bu "*tasnîf*" daha önce yapmış olduğumuz "*taksîm*" ile de uyumsuz olduğundan mantık açısından kabul edilemezdir.

Şimdi de bizim önereceğimiz tanımı, tasnîf yöntemine uygulayıp sonuçlarına bakalım.

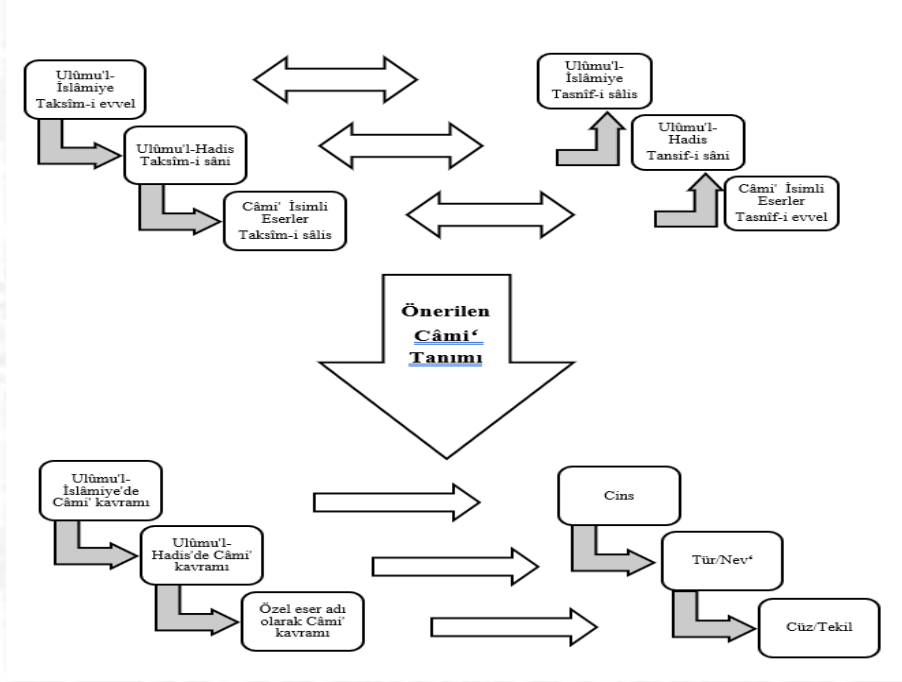

Şekil 3: Önerdiğimiz Tanımın Tasnîf Yöntemine Tatbiki

"Şekil 3"te de görüleceği üzere önereceğimiz tanım; *Tasnîf-i evvel*'de en detay karşılığı müelliflerin adını *Câmi'* koydukları eserlere, *Tasnîf-i sâni*'de *Ulûmu'l-Hadis*'e, *Tasnîf-i sâlis*'te de tüm İslâmî ilimlerdeki karşılığına tekabül etmektedir. Bu da, önereceğimiz tanımın kaynaklar ile uyumlu olduğunu göstermektedir. *Câmi'* kavramının mantıksal çerçevesini belirledikten sonra bu analiz üzerinden artık önereceğimiz tanıma geçebiliriz.

4.3. Yeni Tanım Önerisi

Yeni tanım önerisini *Câmi'* kavramının taksîmi başlığında belirlediğimiz sınıflandırmayı göz önüne alarak üç kısımda yapacağız. Bu itibarla *Câmi'* kavramı en genel anlamıyla *Ulûmu'l-İslâmiye*'yi, bir alt kategorik anlamıyla *Ulûmu'l-Hadis*'i, en son kategori olarak da adı *Câmi'* olan eserleri kapsayacaktır. Bu ifade ettiğimiz kavramsal içeriği şu şekilde şematize edebiliriz.

Şekil 4: Önerdiğimiz Tanımın Kavramsal İçeriği

“Şekil 4”te görüldüğü üzere önerdiğimiz tanım taksîm ve tasnîfin üçlü karakterine uygun olarak üç basamakta ifade edilecektir. Bu aşamaların herbiri doğası gereği tasavvurî olacak ancak bu tasavvurî tanım mâsadakıyla uyumlu olacağından çalışmaya konu ettiğimiz tanım-mâsadak uyumsuzluğu sorunu da çözülmüş olacaktır. Bu ifadelerimizin daha iyi anlaşılması için basit bir örnek vermek istiyoruz. “Canlı/Hayvan” sözcüğü bir “cins”tir ve insan “nev”ini de kapsar. İnsan bir “tür”dür ve tüm muayyen şahıslara (Zeyd, Amr, Hind) şamildir. Böylece, “Canlı” denildiğinde hem İnsan (nev) hem de Zeyd (zâtî) denmiş olur. Bu örneği yapmış olduğumuz tanıma uygulayacak olursak, Câmi’ hem “cins”in hem “nev”in hem de “zâtî” olanın adı olacaktır. Yaptığımız taksîm ve tasnîfin karakterine uygun olarak Câmi’ kavramını üç basamakta şöyle tanımlayabiliriz:

(Cins olarak tanım): *Ulûmu'l-İslâmiye*’de telif edilen eserlerin kiminin özel, kiminin bölüm, kiminin de alt bölümünün adıdır.

(Tür/Nev’ olarak tanım): *Ulûmu'l-Hadis*’de “*Sahîfe*”, “*Cüz*”, “*Kitap*”, “*Musannef*”, “*Câmi*”, “*Müsned*”, “*Muvatta*”, “*Sünen*” isimleriyle meşhur olmuş eserlerin tür olarak adıdır.

(Cüz/Tekil olarak tanım): Bazı hadis kaynaklarının da özel adıdır.

Yaptığımız bu tanım, Hadis Usûlünde hangi sorunu çözmüş ve eleştirdiğimiz tanımdan farklı olarak ne önermiştir? Kısaca bu sorunun cevabına da değinmenin yararlı olacağını düşünüyoruz. Her şeyden önce yaptığımız tanım bir tümdengelim olarak mevcut olan kaynakları esas almıştır. Yani önerdiğimiz tanım, salt tasavvuri bir tanım olmayıp bilakis olgusal-mâsadaktan hareketle yapılmıştır. Bu nedenle önerdiğimiz tanım tümdengelim olarak olgusal bir karşılığa (mâsadak) sahiptir. Daha

önce de ifade ettiğimiz gibi doğru bir tanımın şartı “*efradını câmi‘ ve ağyarını da mâni*” olmaktır. Tanımımızın “*cins*” olarak karşılığı, tüm İslamî ilimlerde kullanılan *Câmi‘* isminin müsemmalarını tanımın efradı olarak “*cem*” diğerlerini de tanımın “*ağyar*”ı olarak men etmiştir. Tanımın “*tür/nev*” bölümü ise hadis literatüründe tüm ale’l-ebvâb türü eserleri efradı olarak “*cem*” edip, pür *ale’r-ricâl* olan *Müsnedler* ile *Mu‘cemleri* de “*ağyar*” olarak men etmiştir. Tanımın son kısmı ise “*cüzî*” olana ve “*tekil/müfred*” olgusala karşılık geldiği için çoğul anlamda “*efrad*” ve “*ağyar*” olmadığından tanım bir isim olarak müsemmasıyla tam bir uyum arz etmektedir. Görüleceği üzere önermiş olduğumuz tanım sahih bir tanımın tüm koşullarını sağlamaktadır. Bir kez daha ifade etmemiz gerekirse, bahse konu olan diğer tanımların bu koşullara sahip olmadıklarını söyleyebiliriz.

Kısaca belirtmeye çalıştığımız yeni tanımın tanımlanan ile uyumuna dair bu açıklamalardan sonra sorulabilecek olan şu sorulara da kısaca değinmekte yarar görüyoruz, şöyle ki; “Yeni bir tanıma ihtiyaç var mıdır?”, “Mevcut tanımlarda ne gibi eksikler ya da sorunlar görülmüş ve yeni bir tanım yapma ihtiyacı hissedilmiştir?” Hemen belirtmeliyiz ki, şayet Çağdaş Dönem olarak belirlediğimiz son birkaç asırda “*Câmi‘*”, “*Sünen*”, “*Müsned*” ve “*Musannef*” gibi kavramlarla ilgili tanımlar yapılmamış, bu tanımlar Hadis Usûlüne dair yazılan eserlerde yer almamış ve İlahiyat tahsili yapan öğrencilere de öğretilmemiş olsa idi gerçekten yeni bir tanım ihtiyacı olmayabilirdi. Çünkü erken dönemlerde muhaddisler bu kavramları tanımlamadan serbest bir şekilde nasıl kullanmışlarsa biz de o şekilde kullanmaya devam edebilirdik. Ancak bugün karşı karşıya olduğumuz durum tam bir “*kavramlar kaosu*” görüntüsü arz etmektedir. Bu kaosu bu şekilde devam etmesine izin verilmemelidir diye düşünüyoruz.

Bugün, başta *Câmi‘* kavramı olmak üzere diğer kavramlar, tanımları yapılarak öğretilmekte ve sanki orijinal kaynakların telif edildiği dönemlerde de bu kavramlar bu tanımlarıyla kullanılmış ve kaynaklar da ona göre yazılmış gibi bir algı oluşturulmaktadır. Bu algı sadece İlahiyat öğrencilerinde değil akademisyenlerde de mevcuttur. Bu “*de facto*” durum bize bir tanım yapmanın zorunluluğunu ilham etmiştir. Yapmış olduğumuz tanım, Hadis ilmi ile meşgul olan konunun uzmanları tarafından tamamıyla kabul görmese bile bir sorunun varlığına ve artık bu sorunun görmezden gelinerek devam edilemeyeceğine dikkatleri çekmiş olacaktır. Bu misyonu itibarıyla bile olsa yapmıştığımız tanımın önemli olduğu kanaatindeyiz. Kaldı ki önerdiğimiz tanım, bizce, sadece Hadis literatüründeki sorunları değil *Câmi‘* sözcüğünün kullanıldığı tüm klasik İslamî ilimlerde ortaya çıkan genel sorunu da çözmektedir. Sorun alanının bu genişliği nedeniyle *Câmi‘* kavramını “*cins*”, “*nev’/tür*” ve “*cüz*” olmak üzere üç yönden tanımladık. Bu üç yönlü tanım, *Câmi‘* kavramının tüm kullanımları için “*efradını câmi‘ ağyarını mâni*” bir özellik taşımaktadır diye düşünüyoruz.

SONUÇ

Kaynaklarda Câmî' olarak tavsif edilen eserlerin adları, kitapta izlenen tasnîf yöntemi, ana ve alt başlık sayıları tam anlamıyla bir düzensizlik örneği teşkil etmektedir. Bu sebeple kaynaklarımızda yer alan Câmî' kavramıyla ilgili bilgiler metodolojik bir genellemeyi mümkün kılmamaktadır.

Câmî' sözcüğünün kullanımı ve anlamları Mütেকaddimûn ve Mütעהhîrûn Dönemi kaynaklarında büyük ölçüde uyum arz etmektedir. Buna mukabil son birkaç asırda genel kabul gören Câmî' kavramının hem Mütেকaddimûn hem de Mütעהhîrûn Dönemlerinde bir karşılığı olmadığı gibi tanımlarda bir netlik de bulunmamaktadır. Ayrıca söz konusu genel kabul gören Çağdaş tanımın bu iki dönemden de herhangi bir referansı yoktur. Abdülazîz ed-Dihlevî ile başlayan bu tanım daha sonraki hadisçileri etkilemiş ve Çağdaş Dönemde yazılan Hadis Usûlü eserlerinde yer almıştır. Herhangi bir tahkik ve sorgulaması yapılmamış olan bu tanım günümüzde adeta bir paradigmaya dönüşmüştür. Tamamen keyfi olarak yapıldığını düşündüğümüz bu tanımın neden Çağdaş Dönem hadisçiler tarafından hiç sorgulanmadan genel kabul gördüğünü anlamak oldukça zordur.

Sonuç olarak, Câmî' kavramı asırlarca tanımsız olarak mevcudiyetini korurken Abdülazîz ed-Dihlevî ile birlikte bir tanıma kavuşmuş ancak bu defa da, bir tanıma kavuşan Câmî' sözcüğü tarihsel/olgusal karşılığını kaybetmiştir. Adeta adı var kendi yok bir konuma gelmiştir. Biz de tam olarak bu noktadan hareket ettik ve Câmî' sözcüğü için yeni bir tanım yapmaya ve sahip olduğu tarihsel/olgusal karşılığı da ona yeniden vermeye çalıştık.

KAYNAKÇA

Abdullah b. Vehb el-Mısrî. *el-Câmî' fi'l-hadis*. thk. Mustafa Hasan Ebü'l-Hayr, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1416/1996.

Aktepe, İshak Emin. *Hadis İlmine Giriş*. İstanbul: Rağbet Yay., 2018.

Albayrak, Ali. "Fuad Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler". *Usûl: İslam Araştırmaları* 26 (2016), 51-100.

Alemdar, Yusuf. "Kıraatlerin Oluşumu Bağlamında Kur'an'ın Cem'i Konusuna Yeni(den) Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2003), 219-248.

Alî el-Kârî, Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Şerhu şerhi Nuhbeti'l-fiker fi mustalahati ehli'l-eser*. thk. Heysem Nizar Temîm, Muhammed Nizar Temîm. Beyrût: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam.

Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Şerhü'n-Nuhbe*. thk. Nureddin İtr. Mektebetül-Büşrâ, 1432/2011.

Avnî, Şerîf Hâtîm b. Ârif. *el-Menhecû'l-muktarah li fehmi'l-mustalah*. Dâru'l-hicra, 1416/1996.

Aydın, Arafat. *Dârimi'nin Peygamber Anlayışı (Sünen'inin Mukaddimesi Çerçevesinde)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

A'zamî, Muhammad Mustafa. *Studies in Hadith Methodology and Literature*. United States of America: American trust publications, 2012.

Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2012.

Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Usûlü*. Ankara: Bilay Yay., 2018.

Bahit, Muhammed Hasan Mehdî. *İlmü'l-mantık el-mefâhim ve'l-mustalahât: et-tasavvurât*. İrbid: Alemü'l-kütübî'l-hadis, 2013.

Bayraktar, İbrahim. *Hadis Kaynakları Üzerine Araştırmalar*. Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yay., 2001.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *Menâkıbü's-Şâfiî*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-türâs, 1395/1970.

Bolat, Emrullah. *Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adh Eseri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Brockelmann, Carl. *Târîhü'l-edebi'l-arabî*. çev. Abdülhalîm en-Neccâr. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-maârif.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. M. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Beyrût: Dâru tavki'n-necât, 1422.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-luga ve's-sihâhi'l-Arabîyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ilm li'l-melâyin, 1990.

Cum'a, Ammad Ali. *el-Mektebetü'l-islâmîyye*. et-Türâsi'l-arabîyye, 1424/2003.

Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı: çeşitleri-özellikleri-faydalanma usulleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İfav), 19. Basım, 2016.

Çelebi, Kâtib. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâtî'l-fuhûl*. thk. Mahmûd Abdülkadir el-Arnâvût. 3 Cilt. İstanbul: Entegre mat, 2010.

Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî, Hâlid es-Sebi' el-Alemî. Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1987.

Dihlevî, Abdülazîz. *Ûlâletu'l-nâci'a tercümetü'l-'Ucâleti'n-Nâfi'a*. çev. Abdülehad el-Kâsimî, Hindistan: ts.

Dihlevî, Abdülazîz. *Bustânü'l-muhaddisîn*. çev. Muhammed Ekrem en-Nedvî. Beyrût: Dâru'l-garbi'l-islâmî.

Karagöz, İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 7. Basım, 2010.

Ebherî, Esîruddîn. *Mugni't-tullâb*. thk. Mahmûd Ramazân el-Bûtî. Dimeşk: 2003.

Ebnasî, Burhaneddin. *eş-Şeze'l-feyyah min ulûmi İbnü's-Salâh*. Riyad: Mektebetü'l-rüşd 1418/1998.

Ebû Gudde, Abdülfettah. *Selâsu resâil fî ilmi'l-mustalahi'l-hadîs*. Beyrût: Mektebü'l-matbuati'l-islâmîyye, 1426/2005.

Erul, Bünyamin. "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II) Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 57-90.

Gâmidî, Ziyab b. Sa'd Al-i Hamdân. *el-Menhec'ü'l-ilm*. 1429/2008.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Nîsâbü'rî. *Ma'rifetu ulumi'l-hadis ve kemiyyeti ecnasihi*. thk. Ahmed b. Faris es-Sellum. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.

Hatîb, el-Bağdâdî. *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvi ve âdâbi's-sami*. thk. Mahmûd et-Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1403/1983.

Hatîb, el-Bağdâdî. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifil-Osmânîyye.

Hatîb, el-Bağdâdî. *Takyidü'l-ilm*. thk. Yusuf Iş. Beyrût: Dâru İhyâi's-sünneti'n-nebevîyye, 1974.

Itr, Nûreddin. *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*. Dımaşk: Dâru'l-fıkr, 1399/1979.

Irâkî, Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin. *Elfiyyetü'l-Irâkî*. Riyad: Dâru'l-minhac, 1428.

Irâkî, Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin. *et-Takyid ve'l-izah şerhu mukaddimeti İbni's-Salâh*. nşr. Muhammed Râgıb Tabbâh. Beyrût: Dâru'l-hadis, 1405/1984.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Kitâbu'l-musannef fî'l-ehâdis ve'l-asâr*. (i'dad) Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrût: Dâru't-tac, 1409/1989.

İbn Hibbân. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibban*. thk. Mehmed Ali Sönmez, Halis Aydemir. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî. *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İsmâîl. *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*. thk. Mahir Yasin el-Fahl. Riyad: Dâru'l-meyman, 1434/2013.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sadır.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 7 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-hancı, 1421/2001.

İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osmân Abdirrahmân eş-Şehrezûri. *Ulûmu'l-hadis*. thk. Nureddin İtr. Beyrût: Dâru'l-fikr.

İsfahânî, er-Râgıb. *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvudi, Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1430/2009.

İsmail Paşa, Babanzade. *Hediyyetü'l-ârifîn*. Beyrût: Dâru ihyâi türâsi'l-arabî, 1951.

İsnevî, Ebû Muhammed Cemâleddîn. *Metâliü'd-dekâik*. thk. Nasreddîn Ferîd Muhammed Vâsıl. Kahire: Dâru's-şürûk, 2007.

İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer. *Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-garbi'l-islâmî (Dâr al-Gharb al-Islâmî), 2009.

İyâz, Kâdî, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-semâ'*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Dâru't-türâs, 1389/1970.

Kandemir, M. Yaşar. "Câmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/94. İstanbul: TDV Yay., 1993.

Kandemir, M. Yaşar. "Cevâmi'u'l-kelim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/440. İstanbul: TDV Yay., 1993.

Kannevcî, Sıddîk Hasan Han. *el-Hıttâ fî zikri's-sihâhi's-sitte*. thk. Ali Hasan el-Halebî. Beyrût: Dâru'l-ceyl.

Karaman, Hayreddin. *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usûlü*. İstanbul: Ensar Yay., 2010.

Kattan, Mennâ'. *Hadis İlmine Giriş: (Mebahis fî Ulumi'l-hadis)*. çev. Nurullah Agitoğlu. İstanbul: Nida Yay., 2015.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin*. Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî.

Keleş, Ahmet. *Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri*. Ankara: Fecr Yay., 2017.

Keşmirî, Muhammed Enver Şah b. Muazzam Şah. *el-Arfü's-şezi şerhu Süneni't-Tirmizî*. thk. Mahmûd Şakir. 1 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1425/2004.

Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî. *er-Risâletü'l-müstetrafe*. Beyrût: Dâru'l-beşar-ı islâmîyye, 1414/1993.

Kılıç, Bilge. *Hadis Edebiyatında Câmi' türü Kaynaklar ve Câmi' Kavramının Sorunları (Hicri I-IV. asır)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Kılıç, Bilge. "Câmi' İstılâhında Sekizli Taksim Tezahürü". *Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities* 8/1 (2021), 45-53.

Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergah Yay., 1983.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2015.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Istılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1980.

Kurtubî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim. *Müfhim lima eşkele min telhisi Kitâbi Müslim*. thk. Muhyiddin Dîb Müstû vd., Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1417/1996.

Malik b. Enes. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1406/1985.

Mar'aşlı, Yusuf Abdurrahman. *İlmu fihristi'l-hadis*. Beyrût: Mektebetü'l-maârif, 1406/1986.

Muhammedî, Ebû Zerr Abdülkâdir b. Mustafa b. Abdürrezzâk. *Müeyesser fi ilmî tahrîci'l-hadisî'l-nebevî*. Anbar: 2010.

Mübârekfûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm. *Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi şerhu câmi'i't-Tirmizî*. (Zabd.) Abdurrahman Muhammed Osmân. 1 Cilt. Dâru'l-fikr.

Mübârekfûrî, Safiyyürrahman. *Minnetü'l-Mün'im fi şerhi sahîhi Müslim*. Riyad: Dâru's-salam, 1420/1999.

Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-arabîyye, 1412/1991.

Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. b.y.: ts.

Nevevî, Muhyiddin b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr*. thk. Muhammed Osmân el-Huş. Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1405/1985.

Osmânî, Muhammed Takî. *Tekmile Fethi'l-mülhim*. Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, 1426/2006.

Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1986.

Özaşşar, Mehmet Emin. *Hadis İlmine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yay., 2009.

- Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu, 2013.
- Polat, Salahattin vd. *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2008.
- Sâlih, Subhî. *Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuhu*. Beyrût: Dâru'l-ilm li'l-melâyin, 1984.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. Beyrût: el-Meclisü'l-ilmî.
- San'ânî, Muhammed b. İsmâîl el-Emir. *Tavzîhü'l-efkâr li-meânî tenkîhi'l-enzâr*. 2 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-selefiyye.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Otto Yay., 2015.
- Sezgin, M. Fuad. *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*. Riyad: 1411/1991.
- Shaukat, Jamila. "Classification Of Hadith Literature". *Journal: Islamîc Studies Islamîc Studies* 24 (1985), 357-375.
- Siddiki, Muhammad Zübeyr. *Hadis Edebiyatı Tarihi: Menşei, Tekamülü, Hususiyetleri ve Tenkidi*. çev. Yusuf Ziya Kavakçı. Yeni Zamanlar Yay., 2. Basım, 2004.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as. *Risâletu Ebû Dâvûd ila ehli Mekke fi vasfi Sünenih*. thk. Muhammed b. Lütî es-Sabbâğ, Beyrût: el-Mektebü'l-islâmî, 1405.
- Sübkî, Mahmud Muhammed Hattâb. *el-Menhelü'l-azbü'l-mevrûd şerhu Süneni'l-İmâm Ebî Dâvûd*. 1 Cilt. Beyrût: Müessesetü't-târihu'l-arabî.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyad: Mektebetu'l-kevser, 1415.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *Elfîyyetü's-Süyûtî fi ilmi'l-hadis*. thk. Ahmed Muhammed Şakir, Mektebetü'l-ilmîyye.
- Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî, 1938.
- Râmihürmüzî, el-Hasen b. Abdirrahmân. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed Accâc el-Hatîb. Beyrût: Dâru'l-fıkr 1404/1984.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. İvâdullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-haremeyn, 1415/1995.
- Tahhân, Mahmûd. *Teysiru mustalahi'l-hadis*. Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1421/2010.

Tehânevî, Muhammed b. Ali. *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk., Ali Dahruc. Beyrût Mektebetu Lübnan, 1996.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi'ü'l-kebir*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. Beyrût: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 1996.

Tücîbî, Kâsım b. Yusuf es-Sebtî. *Bernamecû't-Tücîbî*. thk. Abdülhâfız Mansûr. Tunus/Libya: Dâru'l-arabîyye, 1981.

Uğur, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1996.

Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1992.

Vâdiâşî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Câbir. *Bernamecu İbn Câbir el-Vâdiâşî*. thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle, Tunus: Câmi'atu Ümmi'l-kurâ, 1401/1981.

Vellevî, el-İtyûbî. *Kurretu ayni'l-muhtâc*. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1424.

Vellevî, el-İtyûbî. *el-Bahrü'l-muhitü's-seccâc fi şerhi Sahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc*. 45 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-cevzi.

Vercelânî, Ebû Yakûb Yûsuf b. İbrahîm. *Kitâbu't-tertib*. 'Umân Sultanlığı: Mektebetu Maskat, 1424/2003.

Yardım, Ali. *Hadis II*. İstanbul: Damla Yay., 2017.

Yıldırım, Hüsamettin vd. *Şemalarla Klasik Mantık*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.

Zebîdî, Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*. çev. Ahmed Naim. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1976.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicavi. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1382/1963.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût vd. 13 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1403/1983.

Zehrânî, Muhammed b. Matar. *Tedvinü's-sünneti'n-nebevîyye: neş'etuhu ve tetavvuruhu*. Riyad: Dâru'l-hicre, 1417/1996.

Zerkeşî, Bedreddin Ebî Abdullâh Muhammed b. Cemâleddin Abdullâh b. Bahâdır. *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynelâbidin b. Muhammed b. Belâferic. Riyad: Edvâü's-Selef, 1419/1998.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. Beyrût: Dâru'l-ilm li'l-melâyin, 2002.